
ELMÉLET ÉS TERMINOLÓGIA A MAGYAR HELYNÉVKUTATÁSBAN

1. Jelen dolgozat annak az előadásnak az írott változata, amely a „Névtan és terminológia” címet viselő tudományos tanácskozáson hangzott el, s amelynek címében is jelzett célja az volt, hogy egy tudományterületnek, a tulajdonnevekkel foglalkozó diszciplínának a terminológiai problémáit napirendre tűzze. A szervezők már az alkalom címének a meghatározásában is választásra kényszerültek, kiemelve a *névtan* terminust a többi használatban lévő megjelölés (pl. *névkutatás*, *névtudomány*, *onomasztika* stb.) közül. Döntésük meghozatalakor szembesülhettek egy jellegzetes terminológiai problémával: azzal, hogy hogyan viszonyuljanak a terminus technicusok szinonimitásának kérdéséhez.

Bármely tudományágnak a megnevezése – így a neveket vizsgáló tudományé is – nyilvánvalóan akkor jelenik meg a szakmai nyelvhasználatban, amikor az azon a területen működő kutatók úgy gondolják, hogy az ő vizsgálati tárgyuk, témakörük más diszciplínáktól egyre inkább elkülönült, önálló (azaz szoros belső összefüggéseket mutató, koherens) kutatási (al)rendszerre válik. Az elkülönültség gondolata nem feltétlenül kapcsolódik össze azzal, hogy valamely más tudományterületen belül vagy éppen azon kívül, mintegy önálló tudományként határozzuk-e meg tárgyunkat, noha a névkutatás esetében ez a problémakör is sűrűn előkerült: ezt a mondhatni örökzöld, ám megítélésem szerint kevésbé termékeny kérdésfelvetést én azonban a továbbiakban nem kívánom érinteni.

A magyar névkutatásban az önállóság gondolata csírájában már az 1930-as években megjelent, szárba szökkenése az 1940-es évek vége felé mutatkozott meg, de igazán kiterelbényesedni az 1950-es évek végén és főképpen a 60-as években tudott. MIKESY SÁNDOR 1960-ban vállalkozott arra, hogy rövid írásban mutassa be a tudományterületet megjelölő terminus történetét, s ezt igazán hitelesen tehetette, mivel a történések „szaknyelvész” – a saját terminusával: „névész” – szemtanújaként, sőt részeseként érzékelhette a folyamatot. Áttekintésében a magyarosítandónak gondolt *onomasztika* helyett javasolva felsorolja a *névtudomány*, *névtan*, *névkutatás*, *névélettan*, *tulajdonnév-tudomány* szak kifejezéseket, de maga ezeknél is jobbnak tartotta a *névészet*-et. BENKŐ LORÁND mintegy válaszként röviden kifejtette, hogy nem tartja szerencsésnek a használatban lévők mellé egy újabb terminus bevezetését, s jelezte, hogy ő a többivel szemben a *névtan* alkalmazását részesítendő előnyben (1960).

A tudományterület megnevezésének ügye azonban végül nem tudományos eszmecsere, vita eredményeképpen dőlt el, hanem a tudományos élet mindennapi gyakorlatában: a nevekkal foglalkozó kutatók egyik vagy másik terminus használatával, illetve mellőzésével foglaltak állást a kérdésben. Ennek eredményeképpen megmaradt a *névtan*, a *névtudomány* és a *névkutatás*, polgárjogot nyert az *onomasztika*, sőt némileg használatba jött az *onomatológia* is. Nem terjedt el viszont a *névészet*, és visszaszorult vagy legalábbis visszaszorulóban van a *névélettan*. (Ez utóbbit én magam az *élettan* erős biológiai konnotációja miatt nem is nagyon bánom.)

Saját tudományterületük többféle megnevezését tekintve a névkutatók terminushasználata valójában nem felel meg a terminológia szigorú követelményeinek, amely

nem támogatja a szinonim értelmű terminusok használatát. Ám ha a terminushasználat alapvető céljának és egyik legfontosabb kritériumának az egyértelműsége való törekvést tekintjük, s ebből a nézőpontból értékeljük a szinonimitás itt említett problematikáját, megítélésem szerint nincs különösebb okunk aggodalomra, hiszen a tudományterületet megjelölő többféle terminus használata egyáltalán nem okoz zavart, félreértést a tudományos kommunikációban. E terminusoknak az érvényességét – ugyanúgy, ahogyan a köznap nyelvhasználatban a szavakét általában is – a tudományos nyelvhasználat mindennapi gyakorlata teremtette meg, s teremti meg ma is és a jövőben is. Kérdésként ezen a téren legfeljebb azt vethetjük fel, hogy érdemes-e újabbakkal bővíteni egy-egy használatban lévő szinonimasort (ahogyan ez az *onomatológia*-nak a szaknyelvbe való beemelésével legutóbb történt). Az ilyen bővítés ugyanis az új terminus használatbavételekor és jó darabig azt követően is azt a benyomást kelti, hogy netán egy újabb fogalmi tartalmat megjelölő terminussal állunk szemben, s ez bizonyos mértékig elbizonytalanítja fogalmi apparátusunk egészét is.

A terminusoknak értelemszerűen alapvetően fontos összetevőjük, definitív jegyük a fogalmi tartalmuk, a jelentésük. A névtant jelölő tudományos terminushasználat kapcsán azonban erről a problémáról eddig alig esett szó. A névtan hatókörébe, vizsgálati területére tartozó jelenségeket formális összetartozás alapján szokás meghatározni: általános felfogás szerint minden olyan kutatási tárgy beletartozik, amely a tulajdonnév kategóriájával általában és az oda sorolható nyelvi példányokkal egyedileg foglalkozik (pl. helynevek és műalkotások címei, Árpád-kori személynevek és legújabb kori márkanév stb.). A különböző tulajdonnévfajták kutatásában azonban vajmi kevés elméleti és módszertani azonosság mutatkozik meg, nem is szólva például arról, hogy az egyes nyelvek nyelvtani, nyelvtanulmányi hagyományai olykor nagyon is eltérő szócsoportokat sorolnak a tulajdonnév kategóriája alá. Ebből a szempontból a névtan (onomasztika stb.) fogalmának mint tudományterületnek a meghatározása igencsak problematikus lehet tehát, ám jelen előadás (illetve írás) ennek körüljárását nem tekintheti feladatának: maga a problematika viszont alkalmas lehet akár egy hasonló tanácskozás fő témájául is.

2. Én magam a névtannak leginkább azzal az ágával foglalkozom, amely a helyneveket vizsgálja, ezért a továbbiakban főképpen erről a területről veszem a példáimat, ennek a terminológiai problémákra igyekszem ráirányítani a figyelmet.

E körben alapvető terminológiai kérdésnek számít a *helynév*, illetve a *földrajzi név* terminus használata, amelyről a névkutatók egyes generációinak nem egy tagja időről időre megfogalmazza a véleményét. Így én sem igen vonhatom ki ez alól itt most magam, noha megszívlelendőnek tartom MEZŐ ANDRÁSnak a III. névtudományi konferencián ebben az ügyben megfogalmazott szavait, mely szerint „arány- és iránytévesztésnek kell tartanunk, ha tényleges feladataink vállalása helyett túl sok energiát koncentrálnak a szinonímia megszüntetésére” (MEZŐ 1981: 87).

Közismert terminológiai megállapítás, hogy a tudományos terminushasználatot megnehezítheti az a körülmény, ha a köznap nyelvhasználat valamely kifejezése kerül át terminusként a tudományos szakszókincsbe. Ez a helyzet az itt említett esetben azonban nem áll fenn, mivel a köznap vagy régebbi népi nyelvhasználatnak ismereteim, tapasztalataim szerint valójában nincs szava a helyeket jelölő tulajdonnévi alakulatok összességének a fogalmára. Ezt az élőnyelvi helynévgyűjtés gyakorlatában éppúgy tapasztalhatjuk, mint a történeti források tanulmányozása során.

A 19. században, amikor a nevek iránti tudományos érdeklődés kibontakozott, a terminushasználat ezen a téren kettős képet mutatott. A kor legkiválóbb kutatói túlnyomórészt a *helynév* kifejezést használták vizsgálati tárgyuk megjelölésére: RÉVÉSZ IMRE a magyar *helyneveket*-et vizsgálta nyelvészeti tekintetben (1850), SZABÓ KÁROLY is „A magyar *helynevekről*” értekezett (1850), BALKÁNYI SZABÓ LAJOS „Debrecen *helynevei*”-t tette közzé (1865), PESTY FRIGYES „Magyarország *helynévtárának* ügyé”-ről írt a Pesti Naplóban, országos gyűjtőíveinek címében a „*Helynevek x községből*” megjelölés szerepel, akadémiai székfoglaló előadását pedig „A *helynevek* és a történelem” címen tartotta meg 1878-ban. (Ezekhez l. SZABÓ T. 1944/1988; a kiemelések tőlem valók: H. I.)

Másfelől azonban a Magyar Tudós Társaság 1837-ben kitűzött pályatetele a „magyar hangzatú *helyírási (topographiai) nevek*” összegyűjtését szorgalmazta, az 1853. évi pályázati kiírás pedig „a’ magyar *helyírási nevek*’ ügyében” fogalmazódott meg; e felhívás első mondata viszont már így szól: „Nyelvünknek egyik tetemes egészítő részét teszi a’ *helynevek*”. (Mindehhez ugyancsak l. SZABÓ T. 1944/1988.) Talán nem tévedünk, ha a bizonyos értelemben intuitív terminushasználatnak és a tudatos terminusalkotás szándékának a kettősségét gyanítjuk e gyakorlat mögött. A szokásjog azonban erősebbnek bizonyult a változtató szándéknál, és a *helynév* terminus jó ideig lényegében kizárólagos jelölője lett ennek a tulajdonnévfajtnak.

A szakmai közvélemény úgy tartja, hogy a *helynév* mellett a *földrajzi név* terminus tudatos terminológiai újításként 1947-ben tűnt fel először két, később tudománytörténeti értelemben határkönek tekintett mű címében: ekkor jelent meg ugyanis LÖRINCZE LAJOS-nak a „Földrajzineveink élete” és BENKŐ LORÁNDnak „A Nyárádmente földrajzinevei” című munkája. GYÖRFFY GYÖRGY, aki egy fél évszázad távlatából emlékezett vissza arra, hogy annak idején a LÖRINCZE munkáját befogadó sorozat szerkesztőjeként hosszan vitázott a szerzővel a címválasztás ügyéről – nem kis elégtétellel jegyezve meg, hogy LÖRINCZE később elismerte az ő igazát a *helynév* előnyben részesítését illetően –, a Magyar Nyelv hasábjain tudakolta BENKŐ LORÁNDtól, hogy vajon „mikor és miért váltotta fel a magyar tudományos irodalomban és a köznyelvben az 1944/46 körüli években a régóta bevett *helynév* kifejezést a *földrajzi név* szó” (GYÖRFFY 1998: 127).

BENKŐ úgy emlékezett a *földrajzi név* terminus keletkezésére, hogy „az új terminus 1946 táján a Pais-tanszék és a Magyarságtudományi Intézet köré tömörült fiatal névkutatók körében fogant meg, alkalmasint kollektív eszmecserék eredményeként, de semmiképpen sem Pais tanár úr tudta nélkül” (BENKŐ 1998: 254). A terminus elterjesztésében nyilvánvalóan ez az írásaival akkoriban jelentkező névkutató generáció játszott a főszerepet, de meg kell említeni azt is, hogy a *helynév* szinonimájaként a *földrajzi név* terminust KNEZSA ISTVÁN már az 1943–1944-ben megjelent „Keletmagyarország helynevei” című munkájában is használta, s aligha minden előzmény nélkül.

A következő évtizedekben a *földrajzi név* fokozatosan háttérbe szorította a *helynév* terminust a tudományos szóhasználatban, és behatolt a köznyelvbe is. Ez utóbbinak az oka főképpen az iskolai nyelvtanoktatásban keresendő (a szófaji osztályozásban a tulajdonnév típusai között a *földrajzi név* szerepel, s ezt a terminust alkalmazzák a helyesírási szabályzatok is). Ez terjedt el a tudománypszerűsítő munkák révén is: KÁLMÁN BÉLA például az öt kiadást megélt „A nevek világa” című könyvében ezt a kifejezést használta (1967) annak ellenére is, hogy névtani szemináriumain rendre „barokkosan körülíró” formának minősítette a terminust. KISS LAJOS munkájának, a „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-nak (1978, 1988) méltán nagy közönségikere ugyancsak sokat tehetett a

kifejezés népszerűsítésében. Nem véletlen, hogy e kettős terminushasználat következtében a köznapi nyelvhasználatban (még például a sajtó nyelvében is) megjelentek a *földrajzi helynév* típusú kifejezések a fogalom jelölésére.

Az idősebb nemzedékhez tartozó kutatók közül többen azonban továbbra is a *helynév* terminust használták munkáikban. GYÖRFFY a II. névtani konferencián tartott előadásában hosszasan érvelt is e terminus visszaállítása mellett (1970), SZABÓ T. ATTILA pedig az 1970-es évek végén a Névtani Értesítő hasábjain kezdeményezett terminológiai vitában indokolta meg saját terminushasználatát (1979). Eközben kísérletek történtek a fogalmak újradefiniálására is. J. SOLTÉSZ KATALIN a *helynév* és a *földrajzi név* fogalmi körét alá-fölérendeltségi, rész-egész viszonyba helyezte (1979), KISS LAJOS pedig a földrajzi nevet *földrajzi nomenklátúra*-ként határozta meg, szemben a földrajzi köznévv, azaz a *földrajzi terminológia* fogalmával (1972).

A *helynév* és a *földrajzi név* terminusok használata az onomasztikai szakmunkákban az elmúlt néhány évtizedben viszonylagos kiegyenlítettséget mutat: szinonimaként való használatuk azonban valójában különösebb zavart nem okoz a tudományterületen. Ezt a helyzetet – s egyúttal az elvi megfontolásoknak és a mindennapi tudományos gyakorlatnak a kettősségét – jól jellemzik BENKŐ LORÁND idevágó mondatai: „Tudományos terminusban nem szerencsés a teljes szinonimitás, e tekintetben stiláris szempontok sem lehetnek mérvadók. Magam [...] jó ideje csak a *helynév* terminust használom, bár megvalom, nem tudatosan, hanem teljesen ösztönösen járt rá egyre inkább a kezem” (1998: 254).

Mindehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy az itt tárgyalt terminusoknak a fogalmi meghatározásával a kutatók mindeközben alig foglalkoztak, s ha mégis, akkor ehelyett a tartalmukat jórészt csak az oda tartozó helyfajtáknak a taxonimikus felsorolásával adják meg. E mögött leginkább a helynévfogalom tulajdonnévi oldalának fogalomdefiníálási problémái rejlenek, amellyel számos más tudományterület is folyamatosan szembesülni kényszerül. Azt meg már csak tényleg mellékesen jegyzem meg, hogy a helynevekkel foglalkozó tudományterület megnevezésében még kevesebb tudatosságot lehet felfedezni: a talán legszélesebb körben használatos *helynévkutatás* mellett előfordul a *helynévtan* is, de az INCZEFI GÉZA (1971: 157) által korábban javasolt *földnévtan* vagy a *toponímia* nemzetközi terminusa egyáltalán nem ragadt meg a hazai tudományos nyelvhasználatban.

3. A továbbiakban a magyar helynévkutatás terminushasználatát kívánom áttekinteni, mégpedig elsősorban tudománytörténeti összefüggésben, azaz a terminológia változását érintően.

A modern magyar (hely)névkutatás történetét aligha lehet mással kezdeni, mint MELICH JÁNOS munkásságával, a névtani terminushasználatot illetően az ő munkáiban azonban nem sok értékelhető információ fordul elő: olyan terminusokat, amelyek csakis a neveket érintő jelenségekre vonatkoznak, nála – tudomásom szerint – nemigen találunk. Az általa használt szakkifejezések a nyelvtörténet általános fogalomkészletéből, különösképpen a hangtörténet, a szótörténet és az etimológia területéről valók. Ez a szemlélet jellemzi még az olyan nagyszabású munkáit is, mint „A honfoglaláskori Magyarország” (1925–1929), amely a modern magyar helynévkutatás első komoly szintézisének tekinthető.

A terminushasználat szempontjából hasonló megoldásokat találunk KNEZSA ISVÁN első nagy összefoglaló művében, a „Magyarország népei a XI. században” című terjedelmes tanulmányban is (1938), amelyben a *helynév* és a *személynév* terminusok mellett

legfeljebb csak körülírásszerű megjelölések fordulnak elő (pl. *a honfoglaló magyar törzsek neveiből alakult magyar helynevek*), speciális névtani szakkifejezések azonban nem szerepelnek benne. A néhány évvel később született „Keletmagyarország helynevei”-ben (1943–1944) azonban már kicsit más szemlélet mutatkozik meg: továbbra is többségben vannak a körülírásszerű terminusok (pl. *pusztá személynévből származó helynév*), de az egyes helynévfajtákat következetesen alkalmazott terminusok jelölik (*helységnév, víznév, dűlőnév, határrésznév*), s ezek mellett feltűnik néhány további, „valódi” névtani terminusnak ható kifejezés is (*eredeti és másodlagos név, egyszerű és összetett helynév, párhuzamos névadás*), amelyek azonban nem definiált fogalomként szerepelnek nála, s jelentésüket csupán a kontextusból és a terminusokat alkotó nyelvi elemek közszói tartalmából tudjuk kikövetkeztetni.

A névtani terminológia fölszaporodása azt követően indult meg, hogy a tudományterület művelői többé-kevésbé önálló, saját problémákat felvető és megoldó tudomány-szagnak kezdték tekinteni az onomasztikát. LŐRINCZE LAJOS sokat idézett deklarációja szerint „jogosnak és szükségesnek tartjuk egy önelvű, saját szempontú: névélettani vizsgálat megkísérlését” (LŐRINCZE 1947/1967: 4). A névadás két alaptényezőjét, az emberi tevékenységet és a tájat e sajátos nézőpontból rögtön új terminussal is megnevezi: „Elnevezésen az ember névadó tevékenységét s annak eredményét értem [...] Névadónak viszont az elnevezés alapjául szolgáló táji adottságokat vagy egyéb körülményeket nevezem” (LŐRINCZE 1947/1967: 4). Ebben a felfogásban határozottan kitűnik LŐRINCZE erősen pszichologizáló tájszemlélete, s talán ez is magyarázza azt – a javasolt terminus más irányú közszói konnotációin túl –, hogy e terminusok nem váltak általános használatúvá annak ellenére sem, hogy a szerzőnek ezt a dolgozatát a magyar helynévkutatók évtizedeken át alapműnek tekintették. Ezzel szemben viszont az általa elkülönített három nagy helynévtípus, a *természeti név*, a *műveltségi név* és az *eseménynév* megnevezése napjainkig visszaköszön a kutatók írásaiban, noha első pillantásra is kitűnik, hogy ezek a terminusok, illetve az általuk jelölt fogalmak nem azonos szemléleti síkon helyezkednek el, s így logikai szempontból nem felelnek meg az osztályozás elemi feltételeinek sem. A szerző beszél másfelől *természetes* és *mesterséges nevek*-ről, e téren viszont a későbbiekben zavarónak bizonyult a *természeti* és a *természetes név* terminusok alaki hasonlósága.

BENKŐ LORÁND – elsőként a hazai kutatók között – egy konkrét névállománynak, a Nyárárdmente földrajzi neveinek több szempontú, rendszertani alapú bemutatását tűzte ki célul, s ennek során mintegy rákényszerült a rendszerszerű fogalom- és terminusalkotásra is (1947). A helynévfajták jelölésére az addigiak (*helységnév, víznév, határnév* stb.) mellé újakat (*térszínformanév, felszínnév, műtárgynév*) hoz használatba, de ebbe a rendszerbe logikailag oda nem tartozó elemek is belekerültek (*testrésznév, helyzetviszonyító név, gazdálkodástörténeti név*). Az alaktani részben inkább általános nyelvtani fogalmakat használt fel a szerző (*pusztá tőalakú nevek, toldalékos nevek*), a fejlődéstörténeti elemzésben viszont új terminusok is feltűnnek: *elsődleges, másodlagos név, jelöléstágulás és jelölésátvitel* (ezek LŐRINCZÉNél is szerepelnek), *zésülés, értelem nélkülivé válás*.

KÁZMÉR MIKLÓS Alsó-Szigetközről írott monográfiája lényegében a LŐRINCZE- és BENKŐ-dolgozattal egy időben készült el, mivel azonban csak majd egy évtized múltán, 1957-ben látott napvilágot, hatását is csak később fejthette ki. Terminusai a helyfajták és a névkeletkezési módok jelölésében alig térnek el a fent említettektől, két olyan fontos új

fogalmat is definiált azonban (*alapelem* és *megkülönböztető elem*), amely hosszú ideig használatban volt a helynevek elemzésében, a helynévi rendszerek leírásában.

A magyar helynévkutatás legtermékenyebb terminusalkotója alighanem INCZEFI GÉZA volt. Ez leginkább azzal függ össze, hogy a névkutatók közül talán ő képviselte leghatározottabban a névtan önállóságának, önálló tudomány voltának a gondolatát (összefoglalóan: 1970). Ezt mutatja terminusalkotói tudatossága is: terminusait szinte kivétel nélkül definitív módon alkotta meg, míg mások írásaiban továbbra sem ritka dolog, hogy az olvasó a szövegösszefüggésből kénytelen egy-egy új szakkifejezést értelmezni. INCZEFI továbbviszi a KÁZMÉR által bevezetett fogalmakat *alapelem* és *meghatározó elem* formában, de a névszerkezet leírására teljes fogalmi sort alkot: *egyszerű (egytágú, többtágú), összetett, többszörösen összetett név*. Beszél *laza szerkezetű nevek-ről* (fajtái: *kettős lokalizálások, részmeghatározások*), amelyek *névközületté válás* során rögzülnek. A *direkt és indirekt nevek* kialakulásában fontos szerepet tulajdonított a *névdifferenciálódás-nak* (ennek fajtái: *elsődleges – másodlagos, külső – belső, hiányos, többszörös*), és még hosszan folytathatnánk az általa alkotott terminusok sorát.

INCZEFI GÉZA elméleti tevékenysége számomra a névkutatás önálló diszciplínaként való felfogásának a szélső határait jelzi: a névrendszerek autonómiájának túlzott hangsúlyozásával a neveket ő a többi nyelvi jeltől szinte teljesen elszakítva szemlélte. Talán ez is magyarázza azt, hogy a magyar helynévkutatás nem ment tovább ezen az általa kiszélesített úton, s ezzel együtt nem folytatódott a terminusoknak az a burjánzása sem, amely az ő munkáiban megmutatkozik. Ugyanakkor a magyar helynévkutatók némi zavarát is jelezhetette az a terminológiai vita, amely a Névtani Értesítő hasábjain 1979-ben indult meg, mivel ennek során ezekről a „valódi” helynévtani terminusokról szó sem esett, ott csupán a helynévfajtákat megjelölő kifejezéseket (*helységnév – településnév, határ(rész)név – dűlőnév, ház név*) érintette a diskurzusban részt vevő néhány szakember (HAJDÚ 1979, BACHÁT 1979).

4. A fenti, nagyon vázlatos szemléből az áttekintés elnagyoltsága és bizonyos fokú esetlegessége ellenére is levonható talán a helynévkutatás terminushasználatára vonatkozó néhány általános következtetés.

Megállapíthatjuk, hogy azok a munkák, amelyek a kutatási terület egy-egy nagyobb szeletének az összefoglaló igényű, elméleti szándékú áttekintésére vállalkoznak, szükségszerűen szembesülnek a terminushasználat problémáival, és adott esetben rákényszerülnek ennek megújítására, bizonyítva egyúttal azt is, hogy a terminológiai változtatás – annak megkerülhetetlen következményeként – szükségszerűen együtt jár az elméleti innovációval.

Az elmélet megújításának a szándéka a helynévkutatásban a helynév-tipológia terén jelentkezett a leghatározottabban. Ez az elmúlt fél évszázad során az egyik legtermékenyebb kutatási irányzata volt a tudományozásnak, és egyúttal ez mutatkozott a helynévkutatás leginkább autonóm területének is. Ebben az időszakban jelentős eredmények születtek a helynév-etimológia körében is, de ennek a problémái jórészt megragadhatónak bizonyultak a közszók etimológiai vizsgálatának az eszközeivel, így ezen a téren nem volt szükség a terminológia gyökeres megújítására sem.

A bevezetett új terminusok közül többnyire azok váltak általános használatúvá, amelyek mögött olyan elméleti háttér húzódott meg, amely ismételt eredményesnek bizonyult az újabb és újabb alkalmazások során.

A továbbiakban az itt bemutatott megállapításokat vizsgálom meg egy-egy példa kapcsán. E példákat inkább a távolabbi évtizedekből hozom, mivel nagyobb időtávlatból szemlélve biztosabban bemutatható a terminológiai újítások sikeressége vagy sikertelensége, azaz jobban lemérhető a tudományterület e téren megmutatkozó reakciója.

4.1. Ha elmélet és terminológia összefüggését vizsgáljuk a magyar névkutatásban, ebből a szempontból legalaposabban J. SOLTÉSZ KATALINnak „A tulajdonnév funkciója és jelentése” című munkáját (1979) kell szemügyre vennünk, mivel nálunk a névelmélet terén kétségkívül ez a mű gyakorolta a legnagyobb hatást a kutatókra. A szerző elsősorban a tulajdonnév jelentésszerkezetének megvilágításában ért el fontos eredményeket: a *denotáció*, *konnotáció*, *információtartalom*, *motiváltság*, *motiválatlanság*, *etimológiai jelentés* részletes elemzésével vázolta e fogalmak pontos tartalmát, s terminushasználatát talán e témakörben talált a legtöbb követőre. A könyvnek a helyneveket érintő fejezete inkább összefoglaló, áttekintő jelleggel és kevésbé újító szándékkal született meg, így érthető, hogy ennek terminológiája sem hatott különösebben más kutatókra (nem terjedt el például J. SOLTÉSZ KATALIN javaslata nyomán a *helynév*-nek és a *földrajzi név*-nek alá-fölérendeltségi viszonyban való értelmezése sem). Munkájának egy másik fejezete a nevek alakjának és jelentésének a mennyiségi viszonyait tárgyalja. Az itt alkalmazott fogalmak (*poliszémia*, *homonímia*, *szinonímia*) pedig talán azért nem bukkannak fel sűrűbben a későbbi onomasztikai munkákban, mert túl mechanikusan követik a közszói (azaz nem tulajdonnévi) jelentéstani fogalmakat. A terminusok újraértelmezésével többen is megpróbálkoztak (l. pl. HOFFMANN 1980, TÓTH 1999, HAJDÚ 2003, GYÖRFFY 2005), ám úgy tűnik, a terminushasználat ezen a téren majd csak azt követően juthat nyugvópontra, ha valaki megnyugtatóan tisztázza e közelítésmód leginkább gyümölcsöző szemléleti alapját, és fölvezet a pontos fogalmi viszonyait.

4.2. A másik itt bemutatandó példa a már korábban is bővebben részletezett helynévkutatás, közelebbről a helynév-tipológia területéről való. Ezt a kérdéskört tovább fejtegetve arról szeretnék beszélni, én magam akkor, amikor ennek a szakterületnek a kérdéseire hozzászóltam. Annak a valójában kényelmetlen helyzetnek, hogy egy előadás (illetve ennek írott változataként: tanulmány) keretében a saját személyemet így módon előtérbe hozom, egyetlen oka van csupán (amely nélkül azonban az itt kínált nézőpontot értelemszerűen nem tudnám érvényesíteni): szeretném azokat a gondokat, dilemmákat és különböző megfontolásokat bemutatni, amelyekkel én magam szembesültem, illetve amelyeket követtem a terminusalkotás és -használat terén.

A „Helynevek nyelvi elemzése” című munkámban (1993) egy átfogó, többretekű helynév-tipológia, szélesebb értelemben vett helynévelemzési modell megalkotására törekedtem, amelynek során egyfelől az európai onomasztikában akkoriban elterjedt modell-elméletekre támaszkodtam, másfelől pedig a hazai névkutatásnak az egyes névtípusok jellemzésében elért eredményeit használtam fel. Ebből következően a terminológia kialakításában is főképpen erre a két előzményre támaszkodtam: ezt a kettősséget jól példázza az általam alapfogalomként használt *névrész* és *névelem* terminus, mivel a modellelméleteknek megfelelően tisztán szerkezeti fogalomként definiáltam őket, de kialakításukba kétségkívül belejátszott a KÁZMÉRTól és INCZEFItől használt *alapelem*, *megkülönböztető elem* terminuspár is.

A tipológia teljesen új csoportjaként hoztam létre a *jelentésbeli névalkotás* igencsak fontos, mert gyakran alkalmazott névadói eljárást tükröző kategóriáját, amelynek ugyan nem volt előzménye a helyneveket tárgyaló munkákban, de volt háttere a magyar nyelvtani hagyományban: PAPP ISTVÁN „A szóalkotás problémái” című kiváló tanulmányában (1963) részletesen szólt a jelentésbeli szóalkotásról. Ez a háttér – úgy vélem – elősegítette az általam definiált fogalom használatbavételét és meghonosodását. E kategória belső fogalomrendszere pedig azt példázza, hogy a már korábban is alkalmazott terminusok új viszonyrendszerbe állítása és új fogalmi tartalommal való megtöltése is megfelelő útja lehet a terminológia megújításának: a *jelentéshasadás*, *jelentésbővülés* és *-szűkülés*, *névátvitel*, *névköltöztetés* ismert (de másoktól többféleképpen is értelmezett) terminusok mellé teljesen új kifejezésként itt csak az *indukciós névadás* került.

A helynevek szerkezeti változásait leíró fogalomrendszer és terminológia megalkotása során ugyancsak élhettem a meglévő terminusok újradefiniálásának eszközével, ahogyan ez az *ellipszis*, a *népetimológia* és a *redukció* esetében is történt (bár ez utóbbi korábban inkább hangtörténeti fogalomként volt használatos). Itt azonban teljesen új terminusok létrehozására is rákényszerültem, megalkotva a *kiegészülés*, *bővülés* és *deetimologizáció* fogalmát. A terminusalkotás során határozottan törekedtem arra, hogy az új terminus alapjául szolgáló kifejezés eredeti közszói jelentéstartalma mintegy sugallja magának a terminusnak a jelentését is (azaz hogy a konnotáció lehetőleg ne zavarja, hanem éppen erősítse a denotációt). Ezt a törekvést annak ellenére is érvényesítettem, hogy alapvetően egyetértek BENKŐ LORÁND abbéli véleményével, hogy „a terminusok jósága, alkalmassága elsősorban is pontos fogalmi körülhatárolásuktól, nem pedig egészüknek vagy részeiknek »köznyelvi jelentésé«-től függ” (1960: 238). Az új terminusok megalkotásakor azonban talán ennek a szempontnak is lehet némi jelentősége, s alkalmazása hozzájárulhat az újítás elterjedéséhez.

Az általam használt terminusok sem elsőre alakultak ki azonban: fent jelzett munkám kandidátusi értekezésésként született, s egyik bírálóm, JUHÁSZ DEZSŐ terminológiai javaslatokkal is élt (1994). Az ő tanácsára került be végül a fogalomkészletbe a *szintaktikai* és a *morfológiai képzés*-sel alakult név megjelölés. Amikor pedig néhány évvel később az elemzési keret néhány részletével a korábbinál tüzetesebben is foglalkoztam, én magam pontosítottam tovább néhány régebbi terminust: a *népetimológia* helyett a *re-* és *transzszemantizáció*, a *deetimologizáció* helyett pedig a *deszemantizáció* szakkifejezést javasolva, illetőleg a felmerült újabb jelenségek jelölésére újabb kifejezéseket is alkottam (*névrészcseré*, *névelemcsere*) (HOFFMANN 1999).

Ezek az utóbbi körben említett példák felvetik a terminológia forrásának a kérdését: a terminusok alapjául magyar szavak és kifejezések éppúgy szolgálhatnak, mint idegen eredetű elemek. Alighanem a magyarítás szándéka motiválta JUHÁSZ DEZSŐT, aki – ezúttal TÓTH VALÉRIA könyvéhez (2001) kapcsolódóan még a munka előzményeként elkészült doktori értekezés vitája során – a *homályosulás* vagy *motívumvesztés* terminust ajánlotta a *deszemantizáció* helyett (2000). Ezt a szándékot – általánosságban is – ugyancsak méltánylandónak gondolom, feltéve ha a terminus alapjául szolgáló nyelvi elemnek egyébként nincs a terminushasználatot esetleg zavaró (konnotatív) jelentése is.

A „Helynevek nyelvi elemzése”-ben kialakított terminológia – noha csaknem két évtizeddel ezelőtt jött létre – lényegében ma is változatlan formában használatos: amikor egy-egy szerző különféle névcsoportok leírására, jellemzésére használta fel ezt az elemzési keretet, szinte soha nem változtatott magukon a terminusokon. Ha viszont valaki a

névtipológia valamely részletének az alaposabb kidolgozásához fogott hozzá, szinte szükségszerűen fejlesztette, alakította, bővítette a terminológiát is. Ezt tette a névszerkezetet és főleg ezek módosulásait érintő fogalmak terén TÓTH VALÉRIA (2008) és BÖLCSKEI ANDREA (2010). PÓCZOS RITA a névátvételek különböző formáinak tüzetes elemzése során gazdagította a terminológiát (2010), HÁRI GYULA pedig – a helyfajták egy csoportját, a létesítményneveket véve alapos vizsgálat alá (2010) – ugyancsak nem kerülhette meg a terminológiai kérdéseket sem.

5. Előadásomban, illetve írásomban elmélet és terminológia szoros összefüggését igyekeztem szemléltetni a névtan egy területének, a helynévkutatásnak a példáján. Ez a kapcsolat a tudomány bármely ágában értelemszerűen fennáll, mivel a tudományos megismerés a világ – esetünkben a nyelv – jelenségeit csakis világosan meghatározott fogalmak segítségével ragadhatja meg. E fogalmak jelölői a tudományos terminusok, amelyek a köznapi fogalom- és nyelvhasználat elemeitől eltérően pontosan definiált fogalmi tartalommal rendelkeznek.

A terminusok fontos sajátossága, hogy mindig egy meghatározott viszonyrendszerben, más terminusokkal összefüggésben értelmezhetők, azaz egy fogalmi háló elemeit képezik. Egy-egy tudományterületen – így az onomasztikán, a helynévkutatáson – belül is persze sokféle fogalmi háló és ennek megfelelő terminológiai rendszer létezik, amelyeket bonyolult összefüggésrendszerek kapcsolnak össze. Én a fentiekben a helynevekkel kapcsolatban egyedül a helynév-tipológia fogalmi rendszerét érintettem részletesebben, mivel a magyar nyelvre vonatkozóan a kutatások ezen a területen viszonylag gazdag eredményeket tudnak felmutatni. Más síkon, például a névhasználat kérdésében viszont jóval szerényebb ismereteink vannak, s ennek megfelelően az ezt tükröző terminológia is meglehetősen szegényes, és igencsak bizonytalan státusú.

E szűkebb tudományterület példáján azt kíséreltem meg bemutatni, hogy az elmélet megújítása szükségszerűen együtt jár a terminológia megújításával, újraértelmezésével, változtatásával és bővítésével is. És igaznak gondolom ezt a tételt megfordítva is: a terminológia megújítása önmagában nem, csakis a mögötte lévő elmélet megújítása révén valósítható meg.

Hivatkozott irodalom

- BACHÁT LÁSZLÓ 1979. Hozzászólás *A névtudomány műszavai* című cikkhez. *Névtani Értesítő* 2: 31–3.
- BALKÁNYI SZABÓ LAJOS 1865. *Debrecen helynevei. 100 helynévnek történeti, szájhagyományi és szónyomozási magyarázata*. Debrecen.
- BENKŐ LORÁND 1947. *A Nyárádmente földrajzinevei*. MNyTK. 74. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1960. Megjegyzések terminus technikusokról. *Magyar Nyelv* 56: 238–40.
- BENKŐ LORÁND 1998. Benkő Loránd írja [a helynév és a földrajzi köznév műszavakról]. *Magyar Nyelv* 94: 254.
- BÖLCSKEI ANDREA 2010. *A magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulása a természetes névadás korszakában*. Budapest.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2005. A helynevek jelentéstani kategóriáiról. *Magyar Nyelvjárások* 43: 95–102.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1970. A helynevek és a történettudomány. In: KÁZMÉR MIKLÓS – VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások II. Névtudományi Konferencia 1969*. NytudÉrt. 70. Budapest. 196–200.

- GYÖRFFY GYÖRGY 1998. Györffy György írja [a helynév és a földrajzi köznévi műszavakról]. *Magyar Nyelv* 94: 127–8.
- HAJDÚ MIHÁLY 1979. A magyar névtudomány műszavai. *Névtani Értesítő* 2: 18–28.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Budapest.
- HÁRI GYULA 2010. *Név és környezet viszonya a létesítménynevekben*. Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN 1980. A helynevek jelentéstani vizsgálatához. *Magyar Nyelvjárások* 23: 11–22.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 1999. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–16.
- INCZEFI GÉZA 1970. *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján*. Budapest.
- INCZEFI GÉZA 1971. Mikrotoponimiai vizsgálatok. *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 1971: 157–68.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1994. Opponensi vélemény Hoffmann István: A magyar helynevek rendszerének nyelvi elemzése (Egy lehetséges helynévvizsgálati modell) című kandidátusi értekezéséről. *Névtani Értesítő* 16: 108–14.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2000. Opponensi vélemény Tóth Valéria Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye helynevei) című doktori (PhD) dolgozatáról. *Névtani Értesítő* 22: 129–34.
- KÁLMÁN BÉLA 1967. *A nevek világa*. Budapest.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1957. *Alsó-Szigetköz földrajzi nevei*. MNyTK. 95. Budapest.
- KISS LAJOS 1972. A földrajzi köznevek és a földrajzi nevek. *Magyar Nyelvőr* 96: 250–1.
- KISS LAJOS 1978. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest.
- KISS LAJOS 1988⁴. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1–2. Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI. században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. 1–3. Budapest. 2: 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF – GÁLDI LÁSZLÓ szerk., *Magyarok és románok*. 1–2. Budapest. 111–313.
- LŐRINCZE LAJOS 1947/1967. Földrajzineveink élete. *Magyar Nyelvjárások* 13: 3–27.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS 1981. Földrajzinév-kutatásunk helyzete és feladatai. In: HAJDÚ MIHÁLY – RÁCZ ENDRE szerk., *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia eladásai, Veszprém, 1980. szeptember 22–24.* MNyTK. 160. 85–99.
- MIKESY SÁNDOR 1960. Mi legyen az onomasztika magyar neve? *Magyar Nyelv* 56: 236–8.
- PAPP ISTVÁN 1963. A szóalkotás problémái. *Magyar Nyelvjárások* 9: 3–31.
- PESTY FRIGYES 1878. *A helynevek és a történelem*. Értekezések a történelmi tudományok köréből VIII. 1. Budapest.
- PÓCZOS RITA 2010. *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. Debrecen.
- RÉVÉSZ IMRE 1850. Magyar helynevek. *Új Magyar Múzeum* 1: 510–3.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. A tulajdonnév funkciója és jelentése. Budapest.
- SZABÓ KÁROLY 1850. A magyar helynevekről. *Új Magyar Múzeum* 1: 370–7.
- SZABÓ T. ATTILA 1944/1988. A magyar helynévkutatás a XIX. században. In: Uő: *Nyelv és település*. Budapest. 13–84.
- SZABÓ T. ATTILA 1979. Levélrészlet a névtudomány műszavairól. *Névtani Értesítő* 2: 33–4.
- TÓTH VALÉRIA 1999. A helynevek jelentéstani vizsgálatához. *Névtani Értesítő* 21: 55–61.

TÓTH VALÉRIA 2001. *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban. (Abauj és Bars vármegye)*. Debrecen.

TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája*. Debrecen.

HOFFMANN ISTVÁN

ISTVÁN HOFFMANN, **Theory and terminology in Hungarian toponomastics**

The paper discusses the problem indicated in the title by adopting a starting point based on the observation that Hungarian onomastics has always been characterized by terminological variety. This diversity appears in naming the field of the science itself: relevant terms used in history are surveyed by the author. The paper examines in detail the use of terms in toponomastics, where not even the linguistic unit that constitutes the subject of investigation is indicated by a single term. The proper, intrinsic terminology of onomastics started to develop in Hungarian literature after onomasticians had declared their branch of science to be an independent, coherent field of research constituting a separate discipline. Relative stability and consistency in the use of terms can be recognized mainly in the sub-fields of onomastics which are considered to be well elaborated theoretically. The author finally presents examples from his own scientific practice to illustrate the steps that can be taken to unify terminology.